

КАЛАУР І. Р.,

доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України,
народний депутат України,
професор кафедри цивільного права
і процесу
(Західноукраїнський національний
університет)

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.6.8>

ПОНЯТТЯ НОТАРІАЛЬНИХ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН І ПЕРЕДУМОВИ ЇХ ВИНИКНЕННЯ

У статті аналізуються наукові підходи до розкриття змісту поняття нотаріальних процесуальних правовідносин, з акцентом на їх характерні ознаки. Зазначено, що в науці нотаріального процесу бракує комплексного визначення поняття нотаріальних процесуальних правовідносин, яке б повною мірою враховувало характерні ознаки даних правовідносин.

Правовідносини, що регулюються нотаріальним процесуальним правом, мають свій об'єкт, систему суб'єктів та зміст. Внаслідок розвитку правовідносин в Україні виникла потреба в їх галузевому правовому регулюванні. Це все свідчить про те, що на сьогодні є підстави розглядати нотаріальне процесуальне право як окрему галузь права, а нотаріальні процесуальні правовідносини – як самостійні галузеві правовідносини, що виникають на основі норм цієї галузі права.

Проаналізовано передумови виникнення нотаріальних процесуальних правовідносин та розкрито їх зміст. Автор пропонує визначити передумовами виникнення нотаріальних процесуальних правовідносин: 1) норми нотаріального процесуального права; 2) нотаріальну процесуальну правосуб'єктність; 3) нотаріальні процесуальні факти. Нотаріальні процесуальні норми права та факти є незаперечними умовами для виникнення нотаріальних процесуальних правовідносин. Більш складним видається питання про те, що саме визнається третьою визначеною передумовою в науці.

Визначення кола нормативних актів, у яких можуть міститися норми нотаріального процесуального права, є важливим для окреслення їх особливостей та розуміння передумов виникнення нотаріальних процесуальних правовідносин. Особливістю юридичних фактів, що спричиняють виникнення нотаріальних процесуальних правовідносин, є їх чітка послідовність. Ця послідовність встановлена положеннями нотаріальних процесуальних норм та відображена у визначених законодавством і науковою доктриною стадіях нотаріального процесу.

Ключові слова: нотаріальні процесуальні правовідносини, нотаріальний процес, суб'єкт нотаріальних процесуальних правовідносин, передумови виникнення, нотаріальна діяльність, нотаріус, правосуб'єктність.

Kalaur I. R. The concept of notarial procedural legal relations and the requirements for their emergence

The article analyzes scientific approaches to revealing the content of the concept of notarial procedural legal relations, with an emphasis on their characteristic features. It is noted that in the science of notarial process there is a lack of a comprehensive definition of the concept of notarial procedural legal relations, which would fully take into account the characteristic features of these legal relations.

Legal relations regulated by notarial procedural law have their own object, system of subjects and content. As a result of the development of legal relations in Ukraine, there was a need for their sectoral legal regulation. All this indicates that today there are reasons to consider notarial procedural law as a separate branch of law, and notarial procedural legal relations as an independent sectoral legal relationship arising on the basis of the norms of this branch of law.

The prerequisites for the emergence of notarial procedural legal relations are analyzed and their content is revealed. The author proposes to determine the prerequisites for the emergence of notarial procedural legal relations: 1) norms of notarial procedural law; 2) notarial procedural legal personality; 3) notarial procedural facts. Notarial procedural rules of law and facts are indisputable conditions for the emergence of notarial procedural legal relations. The question of what exactly is recognized as the third definite premise in science seems to be more complicated.

Determining the scope of normative acts, which may contain norms of notarial procedural law, is important for outlining their features and understanding the prerequisites for the emergence of notarial procedural legal relations. The peculiarity of the legal facts causing the emergence of notarial procedural legal relations is their clear sequence. This sequence is established by the provisions of notarial procedural norms and is reflected in the stages of the notarial process determined by legislation and scientific doctrine.

Key words: *notarial procedural legal relations, notarial process, subject of notarial procedural legal relations, prerequisites for its occurrence, notarial activity, notary public, legal capacity.*

Постановка проблеми. Вивчення питань, пов'язаних із поняттям нотаріальних процесуальних відносин, їхньою відмінністю від матеріально-правових відносин, а також аналіз їхнього змісту, специфічних ознак, суб'єктів і об'єкту є принципово важливим для розвитку науки нотаріального процесу. Дослідження нотаріальних процесуальних правовідносин еволюціонувало від заперечення їх існування деякими авторами до ґрунтовного аналізу та вивчення їхньої специфіки. Варто зазначити, що дослідження даних правовідносин має не лише теоретичну цінність, але й практичне значення, адже саме науковий підхід покликаний передбачати напрями розвитку нотаріату. Зважаючи на це, актуальність обраної теми дослідження та перспективи її подальшого розвитку полягають у визначенні поняття «нотаріальні процесуальні правовідносини», аналізі їхньої природи через основні ознаки, розкритті сутності шляхом вивчення специфічних особливостей, а також у систематизації наукових підходів до підстав та передумов виникнення нотаріальних процесуальних правовідносин.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми нотаріату, нотаріальної діяльності та розвиток теорії нотаріального процесу в Україні досліджували такі науковці: В.В. Баранкова, М.В. Бондарева, Н.В. Василина, М.М. Дякович, В.В. Комаров, О.О. Крижевська, І.П. Лихолат, Я.П. Панталієнко, С.Я. Фурса, Є.І. Фурса, М.Й. Штефана та ін. Водночас у теорії нотаріального процесу залишається ще значна кількість проблемних і дискусійних питань, які потребують свого вирішення. Таким чином, **метою дослідження** є аналіз наукових підходів до визначення сутності поняття нотаріальних процесуальних правовідносин, ознак цих правовідносин та з'ясування особливостей передумов виникнення нотаріальних процесуальних правовідносин.

Виклад основних положень. Під час здійснення нотаріусами та іншими посадовими особами, на яких покладено обов'язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, нотаріальних дій виникають правовідносини, які в юридичній науці називають нотаріальними процесуальними правовідносинами. Аналіз наукових досліджень показує, що в науковій сфері здійснювалися спроби сформулювати визначення поняття нотаріальних процесуальних правовідносин.

На думку С.Я. Фурси, нотаріальні процесуальні відносини можна вважати різновидом суспільних, що виникають між особами, які вчиняють нотаріальні дії, та особами, які звернулися за вчиненням нотаріальних дій та які врегульовані нормами законодавства про нотаріат. В.В. Баранкова визначає нотаріальні процесуальні правовідносини як структурний компонент нотаріального провадження та вважає, що ними є суспільні відносини, що складаються між нотаріусами (нотаріальними органами), з одного боку, та іншими особами - суб'єктами нотаріального процесу з приводу посвідчення прав та фактів, які мають юридичне значення, а також вчинення інших нотаріальних дій з метою надання їм юридичної вірогідності [1, с. 117].

Так, наприклад, В.В. Баранкова визначає нотаріальні процесуальні правовідносини як: «структурний компонент нотаріального провадження та вважає, що ними є суспільні відносини, що складаються між нотаріусами (нотаріальними органами), з одного боку, та іншими особами - суб'єктами нотаріального процесу з приводу посвідчення прав та фактів, які мають юридичне значення, а також вчинення інших нотаріальних дій з метою надання їм юридичної вірогідності» [1, с. 117].

На думку С.Я. Фурси: «нотаріальні процесуальні відносини можна вважати різновидом суспільних, що виникають між особами, які вчиняють нотаріальні дії, та особами, які звернулися за вчиненням нотаріальних дій та які врегульовані нормами законодавства про нотаріат» [2, с. 111]. Схожим на визначення, запропоноване С.Я. Фурсою, є трактування, представлене авторами підручника «Нотаріат в Україні». На їх переконання: «нотаріальні процесуальні відносини визначаються як суспільні відносини, що виникають між особами, які здійснюють нотаріальні дії, та особами, які звертаються за їх вчиненням відповідно до порядку, встановленого законодавством про нотаріат» [3, с. 36].

Окремими особливостями відзначається визначення відповідного поняття І.П. Лихолат, яка визначає нотаріальні процесуальні правовідносини фактично через поняття нотаріальних правовідносин. Так, на її переконання: «нотаріальні правовідносини – це відносини, що виникають на основі норм нотаріального та нотаріального процесуального права, які здійснюються специфічними методами (посвідчення угод, видача свідоцтва, засвідчення справжності підписів і вірності копій документів, вчинення виконавчих написів тощо) і метою яких є охорона та захист безспірних прав зацікавлених осіб» [4, с. 21].

Дослідивши поняття нотаріальних процесуальних правовідносин, О.О. Крижевська, зауважує, що: «нотаріальні процесуальні правовідносини – це система публічних, динамічних правових відносин, які виникають на диспозитивній основі на підставі норм нотаріального процесуального права між обов'язковим їх суб'єктом нотаріусом (іншою посадовою особою, яка вчиняє нотаріальну дію), з одного боку, та іншими особами, і спрямовані на охорону та захист прав суб'єктів правовідносин шляхом посвідчення нотаріусом юридичних фактів і прав з метою надання їм юридичної вірогідності» [5, с. 181].

Аналіз зазначених положень свідчить, що в науці нотаріального процесу відсутнє комплексне визначення поняття нотаріальних процесуальних правовідносин, яке б повністю враховувало характерні для них ознаки. Сумнівною видається позиція І.П. Лихолат, яка визначає поняття нотаріальних процесуальних правовідносин фактично через поняття нотаріальних правовідносин. Таке визначення має логічну хибу та ігнорує усталені наукові підходи до структури нотаріальних правовідносин.

Отже, доходимо висновку, що визначити нотаріальні процесуальні правовідносини через загальне поняття нотаріальних правовідносин, як це запропонувала І.П. Лихолат, неможливо, оскільки ці поняття співвідносяться як частина і ціле.

З огляду на наведене, можна зробити висновок, що нотаріальні процесуальні правовідносини є такими, що виникають з метою охорони та захисту прав фізичних та юридичних осіб шляхом безспірного посвідчення прав і юридичних фактів для надання їм юридичної вірогідності. Ця ознака повинна бути обов'язково врахована у визначенні цього поняття.

У науці окремі науковці досліджуючи поняття нотаріальних процесуальних правовідносин досліджують і їх ознаки.

Так, наприклад, С.Я. Фурса визначає такі ознаки цих правовідносин: «1) мають правовий характер, який визначається як законодавством про нотаріат, так і нормами матеріального права; 2) обов'язковим суб'єктом цих правовідносин є нотаріус або інша особа, уповноважена на вчинення нотаріальних проваджень; 3) за загальним правилом, нотаріус при здійсненні своєї діяльності не може виходити за межі, санкціоновані йому державою або міжнародним правом, якщо його дії суперечать нормам закону або правам інших осіб; 4) багатосуб'єктність цих відносин, коли кількість сторін нотаріально посвідчуваного правочину не обмежується законодавством (наприклад, у правовідносинах, зумовлених спадкуванням) тощо» [2, с. 112].

Зокрема, В.В. Баранкова визначає наступні характеристики нотаріальних процесуальних правовідносин: «1) виникнення нотаріального процесу (звернення заінтересованої особи до нотаріуса) зумовлюється тією обставиною, що досягти бажаної правової мети особа – ініціатор процесу може лише в результаті здійснення процесуальних дій компетентною особою – нотаріусом; 2) тільки нотаріус може оцінити достовірність і повноту наданих доказів, зробити висновок про законність чи незаконність вчинюваних дій і з урахуванням цього прийняти владний акт застосування права; 3) нотаріальні процесуальні відносини слід характеризувати як владовідносини у тому сенсі, що діями нотаріусів реалізується державна влада, але не у сенсі влади над заінтересованими особами та іншими учасниками нотаріального провадження. Владний характер нотаріальних процесуальних правовідносин обмежується диспозитивністю методу їх регулювання, а також вимогами нотаріальної процесуальної форми; 4) обов'язковим суб'єктом нотаріального процесу є нотаріальний орган: нотаріус або інша особа, наділена правом вчинювати нотаріальні дії; 5) нотаріальні процесуальні правовідносини складаються у процесі нотаріальної діяльності між нотаріусом, з одного боку, і будь-яким іншим суб'єктом процесу – з іншого; 6) нотаріус (інший нотаріальний орган) як суб'єкт нотаріальних процесуальних правовідносин має специфічну правосуб'єктність і особливий правовий статус [6, с. 156]. Зауважимо, що вчена під час визначення кола ознак нотаріальних процесуальних правовідносин виокремлює три ознаки, які стосуються нотаріуса як суб'єкта цих правовідносин. Утім, ці три ознаки можуть бути об'єднані в одну, що вказує на специфіку суб'єктного складу нотаріальних процесуальних правовідносин, а саме про обов'язкову участь у цьому правовідношенні нотаріуса.

Загальний аналіз ознак нотаріальних процесуальних правовідносин у науці показує, що в них поєднуються як загальні ознаки, характерні для всіх правовідносин, так і специфічні ознаки, притаманні лише нотаріальним процесуальним правовідносинам.

На нашу думку, ознаки нотаріальних процесуальних правовідносин, які варто виокремлювати, зумовлені природою нотаріальної діяльності та специфікою відповідної галузі права, в межах якої вони виникають. Галузь права повинна регулювати унікальні відносини, які не є характерними для інших галузей права і становлять предмет її дослідження. Участь нотаріуса у нотаріальному процесі, що супроводжується притаманними лише йому повноваженнями, формує специфічний об'єкт вивчення – нотаріальні процесуальні правовідносини. При цьому необхідно враховувати, що на відміну від цивільного права, нотаріальний процес має досліджувати особливий предмет – сам нотаріальний процес та його складову частину – процедуру.

Різні аспекти нотаріальних процесуальних правовідносин постійно привертають увагу вітчизняних науковців. Однак, як показує наше дослідження, попри значний науковий інтерес до цього інституту, дана сфера залишається позначеною численними теоретичними прогалинами і суперечностями із загальною теорією права. Одним із таких проблемних питань є види підстав та умови виникнення нотаріальних процесуальних правовідносин.

Зародження, етапи розвитку та припинення нотаріальних процесуальних правовідносин обумовлені певними умовами, які в теорії нотаріального процесу визначають як передумови або підстави їх виникнення. Проте в науці немає одностайності щодо передумов виникнення правовідносин, зокрема нотаріальних процесуальних.

Так, наприклад, В.В. Баранкова, стверджує, що: «нотаріальні процесуальні правовідносини, як і будь-які інші, виникають лише тоді, коли для цього є певні передумови і підстави. До таких передумов слід віднести: норми нотаріального процесуального права, процесуальну правосуб'єктність, юридичні факти» [1, с. 119]. Однак, хоча В.В. Баранкова й зазначає передумови виникнення нотаріальних процесуальних правовідносин, вона не уточнює їх підстави та не проводить їх аналізу.

В свою чергу, С.Я. Фурса розрізняє поняття підстав виникнення нотаріальних процесуальних правовідносин та передумови їх виникнення. На її думку: «для виникнення нотаріальних процесуальних правовідносин необхідні певні підстави: наявність певних юридичних фактів; норми законодавства про нотаріат». Передумовою нотаріальних процесуальних правовідносин, на думку вченої, є нотаріальна процесуальна правоздатність [2, с. 118–125].

На думку ж Н.В. Василюк: «передумовами виникнення нотаріальних – процесуальних правовідносин є: по-перше, виконання, встановленої законом вимоги щодо нотаріального оформлення правочину і по-друге, виконання взаємної домовленості сторін щодо нотаріального посвідчення правочину. При цьому запропонована система передумов характеризується такими ознаками: 1) довіра до конкретного нотаріуса; 2) бажання забезпечити власні права від негативних наслідків; 3) і вже в останню чергу, матеріальна заінтересованість, при чому з боку особи, яка звертається до нотаріуса» [7, с. 33–35]. Таке розуміння вченої передумов виникнення нотаріальних процесуальних правовідносин потребує додаткового пояснення, адже має доволі не конкретний характер, оскільки стосується лише тих правовідносин, які виникають у межах нотаріального провадження з посвідчення правочинів. Але ж варто пам'ятати, що діяльність нотаріусів не обмежується лише посвідченням правочинів – вони виконують і багато інших нотаріальних дій.

З наведених вище думок науковців вбачається, що норми права та юридичні факти є безспірними передумовами виникнення правовідносин, через що, на наш погляд, є такими і при виникненні нотаріальних процесуальних правовідносин. Уточнимо лише, що при виникненні нотаріальних процесуальних правовідносин мова повинна йти про нотаріальні процесуальні норми та нотаріальні процесуальні факти.

Дещо складнішим виглядає питання про те, якою ж є третя окреслена у науці передумова – правоздатність чи правосуб'єктність, а також про її природу стосовно нотаріальних процесуальних правовідносин. Це питання також викликає значні наукові дискусії.

М. Й. Штефан справедливо наголошував, що категорії правоздатності та дієздатності є необхідними в цивільному праві, адже здатність володіти правами не завжди передбачає можливість реалізовувати їх власноруч. У цивільному процесі ключовою є правосуб'єктність, яка передбачає право й обов'язок виступати конкретним суб'єктом правовідносин, персоніфікованим носієм цивільних процесуальних прав та обов'язків, визначених процесуальним законодавством для такого суб'єкта, а також здійснювати їх [8, с. 91].

Отже, слід визнати, що в нотаріальному процесі категорія правоздатності виявляється недосконалою для визначення здатності особи виступати суб'єктом нотаріальних процесуальних правовідносин. З огляду на широке коло суб'єктів нотаріальних процесуальних правовідносин, їх системності, одна лише правоздатність не пояснює можливості окремих суб'єктів бути учасниками конкретних правовідносин. Відтак, передумовою виникнення нотаріальних процесуальних правовідносин слід розуміти нотаріальну процесуальну правосуб'єктність.

Отже, підсумовуючи викладене, можна стверджувати, що передумовами виникнення нотаріальних процесуальних правовідносин є: 1) положення нотаріального процесуального права; 2) нотаріальна процесуальна правосуб'єктність; 3) нотаріальні процесуальні факти.

Особливістю юридичних фактів, що спричиняють виникнення нотаріальних процесуальних правовідносин, є їх чітка послідовність. Ця послідовність встановлена положеннями нотаріальних процесуальних норм та відображена у визначених законодавством і науковою доктриною стадіях нотаріального процесу. Вони регламентують порядок і часові рамки, в межах яких окремі суб'єкти вступають у нотаріальні процесуальні правовідносини.

Щоб повністю зрозуміти фактичний склад формування повноцінного нотаріального процесуального правовідношення та динаміку розвитку правовідносин, що виникають внаслідок звернення заявника, необхідно стисло розкрити сутність і правове значення окремих юридичних фактів загального характеру. Такими фактами, вважаємо є: 1) підвідомчість (предметна та територіальна) нотаріусу відповідної нотаріальної справи; 2) оплата вчиненої нотаріальної дії; 3) сплата до бюджету податку з доходів фізичних осіб у передбачених законом випадках; 4) внесення особою, яка звернулася з проханням про вчинення нотаріальної дії, встановлених законодавством платежів, пов'язаних з її вчиненням; 5) подача відомостей (інформації) та документів, необхідних для вчинення нотаріальної дії; 6) наявність в уповноваженого представника необхідних повноважень.

Висновки. У науці нотаріального процесу відсутнє комплексне визначення поняття нотаріальних процесуальних правовідносин, яке б повно враховувало притаманні нотаріальним процесуальним правовідносинам ознаки. Нотаріальні процесуальні правовідносини – це відносини, що виникають у процесі охорони та захисту прав фізичних і юридичних осіб через безспірне посвідчення прав і юридичних фактів з метою надання їм юридичної вірогідності. Така сутність нотаріальних процесуальних правовідносин повинна бути відображена в їхньому визначенні.

Правовідносини, що регулюються нотаріальним процесуальним правом, мають свій об'єкт та систему суб'єктів. Внаслідок розвитку правовідносин в Україні виникла потреба в їх галузевому правовому регулюванні. Це все свідчить про те, що на сьогодні є підстави розглядати нотаріальне процесуальне право як окрему галузь права, а нотаріальні процесуальні правовідносини – як самостійні галузеві правовідносини, що виникають на основі норм цієї галузі права.

Сукупністю передумов виникнення нотаріальних процесуальних правовідносин слід вважати: 1) норми нотаріального процесуального права; 2) нотаріальна процесуальна правосуб'єктність; 3) нотаріальні процесуальні факти.

Список використаних джерел:

1. Баранкова В.В. Нотаріальні процесуальні правовідносини. *Вісник Академії правових наук України*. 2000. № 3 (22). С. 117–125.
2. Теорія нотаріального процесу : Науково-практичний посібник / За заг. ред. С.Я. Фурси. К. : Алерта; Центр учбової літератури, 2012. 920 с.
3. Сміян Л.С., Нікітін Ю.В., Хоменко П.Г. Нотаріат в Україні : навчальний посібник / За ред. Ю.В. Шкітіна. К.: КНТ, 2008. 680 с.
4. Лихолат И. П. Нотариальные правоотношения: понятие, характеристика и особенности. *Вісник Академії нотаріату України* : збірник наукових статей. Київ, 2013. № 1. С. 17–22.
5. Крижевська О.О. Поняття нотаріальних процесуальних правовідносин. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 2. С. 178–182.
6. Баранкова В.В. Система суб'єктів нотаріального процесу: теоретичні та практичні аспекти. *Мала енциклопедія нотаріуса*. 2013. № 6. С. 155–166.
7. Васирина Н.В. Правовідносини в нотаріальному процесі. *Закарпатські правові читання* : мат. II Всеукраїнської наук.-практ. конф. молодих вчених та студентів (29–30 квітня 2010 року, м. Ужгород) : у 2-х томах / ред.кол.: Ф.Г. Ващук, Ю.Л. Бошицький, В.В. Росул, М.М. Полюжин, П.А. Трачук, Х.М. Олексик, В.М. Попович, Г.Г. Динис, М.В. Савчин, А.М. Ухаль, О.М. Ващук, П.П. Черевко, Ю.Ю. Бортейчук, В.Б. Дацюк. Ужгород : ЗабДУ, 2010. Т. 2. С. 33–35.
8. Штефан М.Й. Цивільне процесуальне право України: Академічний курс : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. К. : Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 2005. 624 с.

